

ФАРІД ЗАКАРІЯ

10 УРОКІВ ДЛЯ СВІТУ ПІСЛЯ ПАНДЕМІЇ

Переклали з англійської

Анна Марховська (уроки 1–5)

та Орина Ємельянова (уроки 6–10)

«Наш Формат» · Київ · 2021

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

УДК 316.324.8:616.921.5-036.21COVID-19]

З 18

Закарія Фарід

З 18   10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. Анна Марховська та Орина Ємельянова. — К. : Наш Формат, 2021. — 264 с.

ISBN 978-617-7973-27-9 (паперове видання)

ISBN 978-617-7973-28-6 (електронне видання)

Пандемічний світ формується на наших очах. Але яким буде майбутнє після Covid-19? Експерт CNN і політичний аналітик Фарід Закарія показує політичні, соціальні, технологічні та економічні наслідки, на подолання яких можуть піти роки. Він описує їх у формі 10 уроків, що охоплюють різні теми: від природних і біологічних ризиків до зростання «цифрового життя» й появи полярного порядку у світі.

У цій книжці переплелися демократичні й авторитарні реакції на пандемію, міжнародна співпраця і принцип «кожна країна відповідає за себе», примирення й можливість другої холодної війни, жорстка ізоляція і публічні насмішки над заходами безпеки, далекоглядність одних урядовців і невігластво інших. А ще в ній багато паралелей з історії, сфери міжнародних відносин, біології, медицини й соціології. Вони допомагають зрозуміти сучасний світ і підготуватися до постпандемічних реалій.

УДК 316.324.8:616.921.5-036.21COVID-19]

Перекладено за виданням: Fareed Zakaria. *Ten Lessons for a Post-Pandemic World* (New York, W. W. Norton & Company, 2020, ISBN 978-0-393-54213-4).

ISBN 978-617-7973-27-9 (паперове видання)

ISBN 978-617-7973-28-6 (електронне видання)

Усі права застережено. All rights reserved
Ten Lessons for a Post-Pandemic World

© 2020, Fareed Zakaria

© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2021

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](#)

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	Ефект кажана	9
<i>Урок перший</i>	Пристебніть паски безпеки	19
<i>Урок другий</i>	Має значення не розмір державного апарату, а його якість	32
<i>Урок третій</i>	Ринок усе не відрегулює	54
<i>Урок четвертий</i>	Експерти мають дослухатися до людей, а люди — до експертів	70
<i>Урок п'ятий</i>	Життя в цифровому форматі	88
<i>Урок шостий</i>	Арістотель мав рацію: ми — соціальні тварини	108
<i>Урок сьомий</i>	Нерівність поглибиться	131
<i>Урок восьмий</i>	Глобалізація продовжується	148
<i>Урок дев'ятий</i>	Світ стає полярним	166
<i>Урок десятий</i>	Іноді найкращі реалісти — це ідеалісти	186
<i>Висновки</i>	Нічого не судилося	206
<i>Подяки</i>	.....	213
<i>Посилання</i>	.....	216
<i>Примітки</i>	.....	218

Дену, Джоанні та Гідеону Роузу

Мовчало Майбуття —
Німе не розказало
Який незвіданий Уділ
Для нас Приготувало —

Дозріє Новина
Відкриється вона —
І не Підготуватись —
Не Вийти — не Втекти

Емілі Дікінсон

ПЕРЕДМОВА

ЕФЕКТ КАЖАНА

У *New York Times* її назвали «кулькою з колючками, яка облетіла весь світ»¹. Наприкінці січня 2020 року Аліссі Екерт та її колезі Дену Гіггінсу з Центрів з контролю та профілактики захворювань дали завдання — намалювати новий коронавірус. Потрібно було «щось таке, що запам'ятається всім», пояснила згодом Екерт *Times*. Тож вони створили зображення сріблястої кульки з яскраво-багряними колючками. Воно було наочним і тривожним, і вже невдовзі з'явилося скрізь — у газетах, журналах і телевізійних новинах. Якщо цієї миті ви замислилися про те, на що схожий коронавірус, вам з великою ймовірністю спаде на думку зображення Екерт—Гіггінса чи якась його похідна. У дещо похмурому світі професійних медичних художників такі картинки називають «парадним портретом» — зображення окремої вірусної частинки великим планом, що надає їй загрозливого вигляду й водночас створює враження, неначе вона величезна. Насправді ж за розміром новий коронавірус дорівнює 1/10 000 крапки наприкінці цього речення².

Нам часто радять мислити широко. Хоча, можливо, для початку нам не завадило б опанувати дрібніші категорії. Ми навчилися уявляти великі традиційні загрози, хай навіть вони стали дуже малоймовірними — наприклад, військові атаки і вторгнення, — і планувати для них масштабні симетричні відповіді. Держави витрачають трильйони доларів на розбудову потужної оборонної галузі, відстеження пересування армій планетою і військові навчання проти потенційних

ворогів. Тільки Сполучені Штати щороку виділяють майже три чверті трильйона доларів на оборонний бюджет³. Але водночас ми не готові захистити себе від... крихітного мікроба. Цілком імовірно, що ця вірусна частинка зумовить найбільшу шкоду для людства в економічній, політичній і соціальній сферах від часів Другої світової війни.

Ця книжка не про пандемію, а про світ, який народжується внаслідок неї й передусім нашої відповіді на це. Будь-яке велике потрясіння може мати різноманітні наслідки, які залежать від ситуації у світі на той момент і від реакції людей — страху, заперечення чи пристосування. На наслідки нового коронавірусу впливає той факт, що світ глибоко взаємопов'язаний, що країни здебільшого не були готові до пандемії, а на її початку багато з них — зокрема й найбагатші держави світу — майже зупинили соціальне та економічне життя, чого ще ніколи не траплялося в історії людства.

Ця книжка про «світ після пандемії» — але не тому, що коронавірус уже позаду, а тому, що ми перетнули вкрай важливу межу. Досі майже ніхто з нині живих не знав з власного досвіду, що таке моровиця. Тепер знаємо, як і те, що таке пандемія. Ми побачили, які проблеми вона створює і скільки коштують заходи, пов'язані з її подоланням. Можливо, Covid-19 триватиме далі, та навіть якщо йому покладуть край, у майбутньому, напевно, траплятимуться нові спалахи інших масових захворювань. Здобувши теперішні знання і досвід, ми житимемо за нової постпандемічної ери.

Які саме наслідки матиме ця пандемія? Хтось скаже, що вона стане переломною подією сучасної історії — тим моментом, який назавжди змінить її перебіг⁴. Інші вважають, що після винайдення вакцини ми швидко повернемося до звичного життя⁵. Ще хтось стверджує, що пандемія не так змінить історію, як прискорить її перебіг⁶. Мені здається, що останній сценарій — найімовірніший. Леніну приписують такі слова: «У деякі десятиліття не відбувається нічого, тоді як за деякі тижні минають десятиліття»⁷. У багатьох

* Цей популярний на Заході вислів, який приписують Володимирові Леніну, найімовірніше, йому не належить. Принаймні в такому вигляді він відсутній у «Повному зібранні творів». Найближча за змістом цитата: «Місяці революції швидше і повніше виховують іноді громадян, ніж десятиліття політичного застою» (т. 10, с. 339). — *Прим. наук. ред.*

аспектах світ після пандемії стане прискореною версією знайомого нам світу. Та коли життя спливає у пришвидшеному режимі, події вже не розвиваються природно, а їхні наслідки можуть бути руйнівними і навіть смертельними. У 30-х роках минулого століття багато країн, що розвивалися, упевнено рухалися до модернізації: суспільства переходили від сільського господарства до промисловості. Радянський Союз вирішив штучно й адміністративно пришвидшити цей процес. Це рішення — колективізація сільського господарства — призвело до голоду, «ліквідації» мільйонів одноосібних господарств, укорінення диктатури й деформації радянського суспільства. Світ на стероїдах може зіткнутися з непередбачуваними побічними ефектами.

Після пандемії країни, компанії та насамперед люди житимуть іншим життям. Навіть якщо економіка і політика повернуться у звичне русло, з людьми цього не станеться. Подолавши незвичайне й складне випробування, вони відчують, що в них з'явилася досі незнана і важко здобута можливість. Герой роману Вільяма Максвелла «Вони налетіли, мов ластівки» (1937 рік), який пережив іспанку, відчуває, що «до нього міцно причепилося дивовижне почуття (на нього зійшло осяяння: ані він сам, ані всі інші не знали, що життя його буде таким)»⁷. Коли найгірше залишиться позаду, ми вийдемо в «мертве холодне світло завтрашнього дня», як висловила письменниця Кетрін Енн Портер у частково автобіографічній повісті «Блідий кінь, блідий вершник» (1939 рік) про те, як вона пережила ту саму пандемію. Її останній рядок: «Тепер часу стане на все»⁸.

ПОШЕСТІ ТЯГНУТЬ ЗА СОБОЮ НАСЛІДКИ

Ми мали б її передбачити⁹. Коронавірус, може, й новий, а от пошесті — ні, вони траплялися й раніше. Зрештою, західна література починається з опису пошесті: у перших строфах «Іліади» Гомера грецьке військо спустошує моровиця. З'ясовується, що це кара небесна, яка зійшла на їхнього лідера — зарозумілого, пожадливого і сварливого царя Агамемнона. Перша серйозна історична розвідка, написана на Заході, також тісно пов'язана з пошестю, адже «Історія

Пелопоннеської війни» Фукидіда — це хроніки тривалого конфлікту між тогочасними супердержавами: Афінами і Спартою. Фукидід пише, що на початку цієї війни Афінами прокотилася страшна морвиця, яка забрала життя незліченної кількості фізично здорових жителів міста-держави і, що найважливіше, його неперевершеного лідера — Перикла. Політичні системи двох сторін цього конфлікту були дуже різними: Афіни були демократією, а Спарта мала диктаторський ухил. Так, перемога Спарти у війні змінила перебіг всієї світової історії. Але навряд чи буде перебільшенням сказати, що, якби не та епідемія, Афіни могли б перемогти й історія західного світу пішла б іншим шляхом — динамічна демократія стала б успішною рольовою моделлю, а не полум'ям, яке яскраво палало, але врешті згасло. Пошесті тягнуть за собою і такі наслідки.

Поза всяким сумнівом, найбільші наслідки мала епідемія бубонної чуми, яка почалася в Центральній Азії в 1330-ті, а упродовж наступного десятиліття охопила і Європу. Один середньовічний літописець¹⁰ звинуватив монголів у тому, що вони занесли хворобу на материк, закинувши катапультами заражені чумою трупи у генуезьку фортецю*. До речі, це перший випадок застосування біологічної зброї¹¹. Проте ймовірніше, що чуму поширювала всесвітня торгівля — її розносили каравани і кораблі, які возили товари зі Сходу до таких великих портів, як Мессіна на Сицилії та Марсель у Франції. Хворобу, яку ще називали чорною смертю, переносили блохи на щурячих спинах; це захворювання, яке вражало лімфатичну систему жертви, спричинило небачені відтоді страждання і смертність. Чума викосила майже половину населення Європи¹². Це захворювання, як і багато інших, досі не вдалося цілковито викоренити. Всесвітня організація охорони здоров'я і досі щороку повідомляє про кількості випадків зараження бубонною чумою, яку, на щастя, тепер можна вилікувати за допомогою антибіотиків¹³.

Наслідки бубонної чуми були вибуховими. На переконання науковців, така кількість смертей поставила тогочасну економіку з ніг

---

* Мова йде про Каффу, теперішню Феодосію, обложеною золотоординськими військами в 1346 році. Чи трапився епізод із трупами — незрозуміло, але поширення чуми зі Сходу на Захід саме через Крим вважається доведеним. — *Прим. наук. ред.*

на голову. Як поясне Вальтер Шайдель, робочої сили залишилося мало, а землі було багато, тож зарплатня зросла, а рента знизилася¹⁴. Позиції робітників на ринку стали кращими, а у знаті навпаки гіршими. У переважній частині Західної Європи кріпацтво зійшло на нівель. Звісно, наслідки були різними для кожної країни й залежали від її економічних і політичних структур. У деяких місцях, де вжили репресивних заходів, майнова нерівність навіть зросла. Наприклад, східноєвропейські землевласники, які належали до класу знаті, скористалися горем і хаосом для того, щоб зміцнити хватку й посилити кріпосне право. Проте, окрім матеріальних наслідків, чума дала поштовх інтелектуальній революції. Багато європейців XIV століття почали цікавитися, чому Бог допустив таке пекло на землі, і поставили під сумнів глибоко вкорінені ієрархії¹⁵, що зрештою дало змогу Європі звільнитися від середньовічної недуги і започаткувало Відродження, Реформацію та Просвітництво¹⁶. Смерть і жахіття зародили науку, осучаснення й зростання. На щастя, смертність від Covid-19 не така масова. Та чи пробудить пандемія нашої доби таку рефлексію у суспільстві, чи стане вона сумірним струсом для нашої безтурботності?

Історик Вільям Макніл, який написав знакову працю «Пошесті та народи», звернувся до епідеміології, намагаючись розгадати загадку: як незначній кількості європейських солдатів вдалося швидко завоювати мільйони людей у Латинській Америці й повернути їх у нову віру?¹⁷ Приміром, іспанський мореплавець Ернан Кортес разом із усього 600 солдатами пішов війною на мільйонну Ацтекську імперію. Макніл з'ясував, що розгадка криється в пошесті, яку конкістадори принесли з собою. Так вони перемогли не тільки вогнепальною зброєю, а й інфекцією на кшталт віспи, до якої в них уже сформувався імунітет, а в місцевого населення його не було. Оцінки смертності внаслідок спалахів цих захворювань на нових землях вражають: від 30 % населення на початку до 60 %, а потім і 90 % упродовж XVI століття — сумарно це десятки мільйонів людей. Макніл уявляє собі «психологічні наслідки захворювання, яке вбивало лише індіанців, а іспанців не зачіпало»¹⁸. За його припущенням, місцеве населення вирішило, що чужинці вклоняються могутнішим богам. Мабуть, цим і можна пояснити, чому така кількість

місцевих жителів скорилася контролю іспанців і увірувала в християнство.

З нашої пам'яті й досі не стерлася пандемія іспанського грипу, яка шаленіла в розпал Першої світової війни і забрала близько 50 мільйонів життів — це майже удвічі більше, ніж загинуло під час бойових дій^{19, 20}. (Це захворювання дістало свою назву не через те, що воно почалося в Іспанії: просто ця країна, яка не брала участі у війні, не цензурувала новин²¹. Отже, в Іспанії активно висвітлювали спалах хвороби, через що люди почали вважати, що вона виникла саме там.) Від початку XX століття в науці стався величезний прорив. Тоді ніхто ще не бачив вірусу і тим паче не знав, як лікувати цю нову інфекцію²²: ані електронних мікроскопів, ані противірусних препаратів тоді ще не було. Однак три найважливіші на той час рекомендації служби охорони здоров'я — соціальне дистанціювання, маски й миття рук — і сьогодні лишаються трьома з чотирьох найважливіших механізмів стримування коронавірусу, доки не з'явиться вакцина. Четверта рекомендація — регулярне тестування — єдине нововведення.

Упродовж останніх десятиліть спалахи епідемій SARS, MERS, пташиного і свинячого грипу та вірусу Ебола поширювалися стрімко й на далекі відстані, тож численні експерти почали застерігати, що вже невдовзі ми можемо зіткнутися з епідемією насправді всесвітнього масштабу. Загал узяв це до уваги. У бестселері Річарда Престона «Гаряча зона» (1994) докладно описано походження вірусу Ебола. Фільм «Зараза» (2011) на основі епідемії SARS 2002–2003 років і пандемії свинячого грипу 2009 року — це фантазія про вірус, який забрав 26 мільйонів життів в усьому світі. У виступі на TED 2015 року Білл Гейтс застеріг: «Якщо упродовж наступних десятиліть щось і вб'є понад 10 мільйонів людей, то це, найімовірніше, буде дуже заразний вірус»²³. У 2017 році під час виступу на Мюнхенській конференції з безпеки він бив на сполох ще гучніше, стверджуючи, що така пандемія з доволі високою ймовірністю спалахне вже упродовж наступних десяти-п'ятнадцяти років²⁴.

Тоді вже не потрібно було бути провидцем, щоб уявити собі пандемію і стверджувати, що до її зупинки доведеться докласти більше часу, ресурсів і сил. У червні 2017 року, коли президент Дональд

Трамп запропонував скоротити бюджет головних відомств, які опікуються охороною здоров'я і захворюваннями, я торкнувся цієї теми у своїй програмі на CNN²⁵:

Одна з найбільших загроз для США зовсім невелика. Насправді вона крихітна, мікроскопічна, у тисячу крат менша за голівку шпильки. Смертоносні патогенні мікроорганізми — рукотворні чи природні — можуть спричинити всесвітню кризу охорони здоров'я, а Сполучені Штати до неї зовсім не готові. ...озирнімося лишень на сто років назад, на 1918 рік, коли пандемія іспанського грипу забрала близько 50 мільйонів життів в усьому світі. У багатьох аспектах сьогодні ми навіть вразливіші. Перенаселені міста, війни, природні катаклізми, міжнародне авіасполучення — це все означає, що смертельний вірус, який поширився маленьким африканським селом, може потрапити будь-куди, зокрема й до Сполучених Штатів, за 24 години. ...біологічна безпека і глобальні пандемії не знають кордонів. Патогенні мікроорганізми, віруси і захворювання — це вбивці, для яких усі рівні. Коли почнеться криза, ми жалкуватимемо про те, що не збільшили фінансування і не налагодили всесвітньої співпраці. Та буде вже пізно.

Було вже пізно. Ми отримали достатньо попереджень, щоб озброїтися проти Covid-19. А втім, окрім конкретної небезпеки пандемії, нам належало побачити загальну ймовірність струсу для нашої системи.

Після Холодної війни у світі запанувала нова міжнародна система, яка тримається на трьох силах — геополітичній, економічній і технологічній: впливи американської держави, вільних ринках та інформаційній революції. Здавалося, що всі вони, разом узяті, роблять світ більш відкритим і успішним. Але в цьому світі все одно трапляється безліч криз, причому деякі з них стрімко виходять з-під контролю. Війни на Балканах, фінансовий колапс в Азії, теракти 11 вересня, усесвітня фінансова криза, і — зрештою — Covid-19. Усі вони різні, але їх об'єднує один принципово важливий чинник. Це все *асиметричні* струси — події, які починаються з малого, а потім охоплюють увесь світ, немов сейсмічні хвилі²⁶. Це стосується

передовсім тих трьох струсів, наслідки яких назвуть найбільш стійкими, — терактів 11 вересня, краху 2008 року і коронавірусу.

Теракти 11 вересня змусили весь світ здригнутися і прикували увагу до такого вияву невдоволення цим новим світом, про який багато хто на Заході навіть не здогадувався. Ці теракти поставили в центр уваги лють радикального ісламу, напруження на Близькому Сході та складні відносини Заходу з тим і з другим. Вони змусили США дати жорстоку відповідь, задіяти величезний апарат державної безпеки, а крім цього — розв'язати війну в Іраку й Афганістані, проводити військові операції в інших місцях і витратити 5,4 трильйона доларів на «війну з тероризмом»²⁷. Ця кампанія призвела до кровопролиття, революцій, репресій, біженців, мільйонів жертв серед мирного населення і негативних наслідків, які тривають до сьогодні.

Другий струс був іншим — фінансовий крах, подібні до якого вже траплялися в історії. Ситі часи спричинили зростання цін на активи, якими почали спекулювати, утворилися економічні бульбашки, які й закінчилися неминучим колапсом. Ця криза почалася у Сполучених Штатах, але вона швидко охопила всю планету, зануривши світ у найгіршу економічну рецесію від часів Великої депресії. Економіка відновлювалася повільно, але ринки раптом почали стрімко зростати, що збільшило розрив між капіталом і робочою силою. У політичному вимірі ця криза мала багатогранні згубні наслідки. Попри те, що в основі цього краху лежали надмірності приватного сектору, у багатьох країнах люди почали тяжіти не до лівих ідей, а до правого консервативного спектра. Економічна тривожність спричинила тривожність культурну, ворожість до іммігрантів і ностальгічне бажання повернутися у знайоме минуле. Відтак в усіх західних країнах зміцнився популізм правого крила²⁸.

Третій струс відбувається на наших очах. Можливо, він найбільший — і вже напевно найглобальніший. Те, що починалося як проблема охорони здоров'я Китаю, уже невдовзі переросло у глобальну пандемію. Але це ще тільки початок. Медична криза спричинила одночасну зупинку роботи майже всіх підприємств у всіх куточках світу, що зумовило Великий параліч — зупинку економіки як такої. Якщо вірити деяким оцінкам²⁹, економічні збитки від цієї пандемії

вже можуть позмагатися з наслідками Великої депресії³⁰. Політичні наслідки по-різному проявлятимуться в різних країнах упродовж наступних років. Соціальні та психологічні наслідки — страх, ізоляція, безцільність — можуть тривати ще довше. Covid-19 чинить на кожного з нас глибокий довготривалий вплив, наслідки якого ми ще цілком не усвідомлюємо.

А втім, кожну з цих трьох величезних криз усесвітнього масштабу спричинило щось дрібне і, здавалося б, банальне. Ось, наприклад, теракти 11 вересня, скоєні дев'ятнадцятьма юнаками, озброєними найпростішими і найпримітивнішими ножиками, які мало відрізнялися від тих, що були в ужитку за Бронзової доби — 4000 років тому. Але саме ці дев'ятнадцятеро юнаків здійняли хвилю ворожечі, розвідувальних операцій, повстань і репресій в усьому світі. Чи, наприклад, причина світової фінансової кризи — незрозумілий фінансовий продукт «кредитно-дефолтний своп», такий собі різновид договору страхування, який поширювався насамперед на іпотеку; кредитно-дефолтні свопи включали до різноманітних пакетів банківських послуг, продавали і перепродавали, аж поки з них не утворився ринок на 45 трильйонів доларів³¹ — він утричі перевищував обсяг економіки США і становив три чверті від обсягу всесвітньої економіки³². А коли цей ринок обвалився, світова економіка полетіла слідом за ним, що закономірно спричинило хвилю популізму. Без кредитно-дефолтних свопів президента Дональда Трампа могло б і не бути.

А ця пандемія показала нам усім, як крихітна вірусна частинка, що жила в кажані в китайській провінції Хубей, може поставити світ на коліна. Маємо наочний приклад «ефекту метелика», коли помах його крилець впливає на погодні умови на іншому кінці світу³³. Маленькі зміни можуть мати великі наслідки. Коли в магістральних високовольтних лініях або ж комп'ютерних мережах ламається якийсь крихітний елемент і передає своє навантаження сусідньому, який потім також ламається, виникає невідворотна ланцюгова реакція, що наростає подібно до того, як з брижів здіймається величезна хвиля. Це зветься «каскадний збій». Одна помилка в роботі програмного забезпечення чи один несправний трансформатор можуть вимкнути всю систему. У біології також є схоже явище. Незначна

інфекція у крові може зумовити утворення крихітного тромбу, який унаслідок ланцюгової реакції спричиняє інсульт — цей процес називається «ішемічним каскадом».

За давніх часів вважали, що епідемії лежать поза межами впливу чи відповідальності людини. Наприклад, слово «інфлюенца» пов'язане з італійським народним віруванням у те, що на застуди й гарячки впливають зірки³⁴. Однак ці уявлення поступово змінилися, а люди почали звертати увагу на очевидні властивості проблеми — це важливий крок до розуміння того, як із цією проблемою можна вчинити. Французи почали називати інфлюенцу грипом (від слова «судома»); імовірно, це слово позначає відчуття тиску в горлі та у грудях³⁵. Починаючи від 1990 року — приблизно раз на десять років — світ стискають раптові сильні судоми, які тягнуть за собою каскадні наслідки. Далі їх буде ще більше. Вони не є результатом відомого задуму, але вони й не випадкові. Можна сказати, що йдеться про невід'ємну частину тієї міжнародної системи, яку ми побудували. Нам треба зрозуміти цю систему — інакше кажучи, зрозуміти той світ, у якому ми живемо, — щоб побачити постпандемічний світ, який зараз формується.

УРОК ПЕРШИЙ

ПРИСТЕБНІТЬ ПАСКИ БЕЗПЕКИ

Пандемія Covid-19 зовсім нова; вона поставила з ніг на голову багато наших повсякденних звичок і уявлень. А ще вона пролила світло на дуже давні особливості світу. Ця надзвичайна ситуація нагадала одну з найдавніших істин про міжнародні взаємини: кожна країна відповідає за себе сама. З неочікуваним приходом пандемії ті країни, які вже давно співпрацювали між собою, — наприклад, країни Європи, — зачинили кордони й зосередилися на власному виживанні. Це не стало несподіванкою для тих дослідників міжнародних відносин, які зазначали, що найбільша відмінність між внутрішньою і міжнародною політикою полягає в тому, що в останній не існує ані верховної влади, ані всесвітнього уряду, ні Левіафана, який підтримує лад³⁶. Виходячи з цієї основної умови, низка мислителів склала уявлення про те, що у світі постійно домінують конкуренція і конфлікти. Відповідно до опису Томаса Гоббса, країни завжди «перебувають у стані та в позі гладіаторів; вони наставляють одна на одну зброю і не зводять одна з одної очей»³⁷. Історію наповнюють періоди війни і миру. Останнім часом країни більше були у стані миру, ніж війни. Відбувся стрімкий злет міжнародної торгівлі, подорожей та інвестицій³⁸. Держави створили механізми й установи для співпраці й розв'язання спільних проблем. Але в кінцевому підсумку — *in extremis* — усе одно кожен сам за себе.

Covid-19 напав на світ, фундаментальна структура якого сформувалася після закінчення Холодної війни. Суперництво великих

держав зійшло нанівець, усесвітня торгівля почала активно розвиватися, а між різними країнами утворилися міцні взаємозв'язки. Однак унаслідок економічної інтеграції з'явилися й зустрічні течії: різні країни почали вдаватися до хитрощів, щоб вибороти перевагу для себе, а нові економічні конкуренти переросли в геополітичних суперників. У ті самі роки Інформаційна революція створила сприятливі умови для того, щоб усе — товари, послуги, культура, ідеї — оберталося зі швидкістю світла. І хвороби також. Усі ці осяжні й неосяжні течії і досі зачіпають кожну країну на планеті, але жодна держава не має на них одноосібного впливу. Всі пов'язані між собою, але контроль не належить нікому. Інакше кажучи, ми живемо у відкритому, швидкому — а отже, якщо можна так сказати, *нестабільному* за визначенням світі.

Стабілізувати такий динамічний і відкритий світ — непроста справа. Річ у тому, що будь-яка система може мати лише дві з таких трьох характеристик: відкритість, швидкість, стабільність. Невід'ємною властивістю такої відкритої і швидкої системи, як наш із вами світ, є нестабільність. Зазвичай швидкі і стабільні системи стають закритими, як Китай. Якщо ж система відкрита і стабільна, вона буде радше неповороткою, ніж динамічною. Ось, приміром, Австро-Угорська й Османська імперії XIX століття: величезні, відкриті, розмаїті — і в стані занепаду. Така «трилема» — це адаптація думки інженера Джареда Коена, який зауважив, що комп'ютерна мережа має вибрати дві з таких трьох характеристик: відкритість, швидкість, безпечність. В економістів є свій варіант цієї думки — «політична трилема»³⁹, відповідно до якої країна може мати дві з таких трьох характеристик: вільний рух капіталу, незалежні центральні банки і фіксований курс валют. Усі ці трилеми дещо мудровані, але вони спираються на одну просту думку: якщо в системі все відкрите і швидко рухається, вона може зненацька вийти з-під контролю.

Наприклад, наш високодинамічний міжнародний капіталізм може зумовити стрімке зростання, а може призвести до фінансових колапсів і обвалу економіки. Із середини 1930-х до початку 1980-х, коли фінансові ринки були більш регульованими, великих фінансових струсів було мало і траплялися вони рідко. Однак за останні

роки — після того, як держави почали менше втручатися у фінансову систему, — ми побачили цілу низку крахів: криза заборгованості у країнах Латинської Америки, колапс заощаджень і позик, «текілова» криза в Мексиці, обвал фінансових ринків у країнах Азії, дефолт у Росії, крах компанії Long-Term Capital Management, розрив IT-бульбашки і всесвітня фінансова криза. Більше відкритості, більше динаміки, більше нестабільності.

Ми створили світ, який невпинно мчить на максимальній швидкості. За минулі два століття розвиток людини — у повному сенсі цього слова — стрімко прискорився, а за останні кілька десятиліть його темп зріс ще більше. Люди почали жити довше, більше виробляти і споживати, займати більше житлового простору, споживати більше енергії, виробляти більше сміття і викидів парникових газів. Наведу лише один приклад: за висновками звіту ООН 2019 року, який підготували 145 експертів з 50 країн, «у всьому світі з небаченою в історії людства швидкістю погіршується стан природи»⁴⁰. У ньому було зазначено, що 75 % від загальної площі землі «зазнало значних змін» унаслідок дій людини, так само, як і 66 % площі світового океану. Екосистеми занепадають, біорозмаїття зникає. Величезна кількість видів рослин і тварин — і мільйон (з 8 мільйонів) — перебуває під загрозою вимирання, причому деякі з них — упродовж кількох десятиліть. Уся ця напруга й дисбаланси призводять до небезпеки, в одних випадках її можна передбачити, а в інших — ні.

ДІЯ І ПРОТИДІЯ

Щоб осягнути принцип безжальної дії і протидії, пригадаймо три найбільші кризи XXI століття — її вересня, фінансовий колапс і Covid-19; політичну, економічну і природну. Перша криза — її вересня — показала нам, що начебто нестримний поступ капіталізму, демократії та першості Америки наразився на гнівну й жорстоку протидію деяких частин мусульманського світу. Захід і його цінності поширювалися всією планетою, однак з'ясувалося, що не всім це подобається. Удару у відповідь завдала озлоблена меншина — зрештою, тероризм є зброєю слабких, — але він усе одно заскочив світ зненацька⁴¹.

Крах 2008 року — це плоди економіки, фінансова складова якої вийшла з-під контролю настільки, що вигоди фінансової інженерії часто перевищували вигоди звичайної інженерії. На Волл-стріт вивадили чимраз химерніші продукти, деривативи від деривативів, а людей заохочували брати на себе чимраз більші ризики за чимраз меншу винагороду. І це все на додаток до нещадної орієнтації на купівлю власного житла: уряд і приватні підприємства спокушали дедалі більше людей купувати більші будинки й залазити в більші борги. Зрештою ця система стала такою складною, що від одного незначного зсуву в цінах на нерухомість вона обвалилася. Ця криза стала економічним відповідником каскадного збою.

Своєю чергою, пандемію можна вважати помстою природи. Наш теперішній спосіб життя — це, можна сказати, запрошення для тваринних вірусів інфікувати людей. За оцінками Центрів з контролю та профілактики захворювань, три чверті нових захворювань людей походять від тварин⁴². Так було з вірусами СНІДу, SARS, MERS, пташиного грипу, свинячого грипу і, найімовірніше, нового коронавірусу. Чому ж складається таке враження, неначе упродовж останніх десятиліть захворювання стали швидше перестрибувати з тварин на людей?⁴³ Тому що в багатьох куточках світу люди почали жити ближче до диких тварин. У країнах, що розвиваються, модернізація відбувається так швидко, що вони в прямому сенсі живуть у кількох різних століттях одночасно. У Вухані й інших подібних містах Китай розбудував сучасну економіку, яка спирається на складні технології, але в тіні хмарочосів працюють ринки диких тварин з величезною кількістю екзотів, а це — ідеальне середовище для передавання вірусів тварин людям⁴⁴. Тим паче мешканці таких місць зараз мобільні як ніколи: вони швидко поширюють інформацію, товари, послуги — і захворювання.

Можливо, у цьому винне й те, що ми руйнуємо природне середовище життя диких тварин. На думку деяких учених, проникнення людської культури у природу — будівництво доріг, меліорація, зведення фабрик, копання шахт — збільшує ймовірність передавання людям захворювань від тварин⁴⁵. Схоже на те, що Covid-19 з'явився в кажанів, переносників багатьох інших вірусів, зокрема сказу та Ебола. Чому кажани? У них дуже розвинена імунна система

й захисні механізми — наприклад, фебрильна температура тіла під час польоту, — які відфільтровують сильніші віруси. Кажани легко долають віруси⁴⁶, які можуть знесилити інших тварин, що створює більш сприятливі умови для поширення таких вірусів⁴⁷. Крім того, кажани об'єднуються у великі тісні групи — а це поживне середовище для передання вірусів⁴⁸. Неподалік від Сан-Антоніо, що в Техасі, є заповідник Брекен-Кейв, домівка найбільшої колонії кажанів у світі. З березня до жовтня туди злітається понад 15 мільйонів тадарид бразильських; вони витають нічними небесами з таким ефектним виглядом і звуками, що їх називають «кажанадо» (batnado)⁴⁹.

Колись кажани жили далеко від людей. Однак що далі ми вторглися в їхнє природне середовище, то більшою мірою їхні захворювання ставали нашими. У Малайзії десятиліттями вирубували тропічні ліси заради пальмової олії і деревини. Та внаслідок знищення лісів кажани поступово наближалися до місць, у яких вони могли себе прогостувати. Багато цих нічних тварин скупчувалося навколо свиноферм; вони харчувалися манго й іншими фруктами, які потім потрапляли на ринки. Тож 1998 року вірус Ніпа, який переносили кажани, інфікував свиней, а вже ті — працівників ферми⁵⁰. Напевно, з новим коронавірусом сталося щось подібне: ймовірно, перш ніж інфікувати людей, він знайшов проміжного хазяїна⁵¹ — можливо, панголіна (ящера), луску якого використовують у традиційній китайській медицині⁵². «Ми щодня робимо вчинки, які збільшують імовірність пандемії, — сказав Пітер Дашак, знаний фахівець з екології захворювань. — Нам треба збагнути: річ не лише у природі⁵³. А й у тому, що ми заподіюємо природі».

Що швидше розвивається економіка, що більше людей відчуває наслідки економічного розвитку, то більші ризики ми беремо

* Ось чому кажанів як носіїв вірусів (зокрема й низки різновидів коронавірусу) досліджують у таких установах, як Інститут вірусології Вуханя. Дехто натякає на те, що новий коронавірус — це випадковий витік із цієї лабораторії. Доказів для цього твердження ще немає, але варто зазначити, що в таких установах — навіть найвищого рівня біологічної безпеки, BSL-4 — уже траплялися витоки, як, наприклад, під час спалаху ящура, який вислизнув з однієї британської лабораторії 2007 року.

на себе, нерідко навіть цього не усвідомлюючи. Зазвичай, що заможнішими стають люди, то більше споживають м'яса. Коли ж таке відбувається в усьому світі, наслідки приголомшують: щороку у світі забивають 80 мільярдів тварин⁵⁴ (без урахування риби). Однак за задоволення цієї величезної потреби доводиться платити дуже високу ціну для довкілля й нашого здоров'я. Хоча продукти тваринного походження постачають людству лише 18 % калорій, але для їхнього виробництва залучено до 80 % землі сільськогосподарського призначення⁵⁵. До того ж сьогодні м'ясо виробляють за технологіями зразка ХІХ століття, коли величезна кількість тварин живе в жахливих умовах. Основна частина худоби — за оцінками, 99 % в Америці⁵⁶ і 74 % у світі⁵⁷ — надходить з агропромислових ферм (м'ясо худоби, яку утримували на органічній фермі і годували травою, — це предмет розкошів). Такі велетенські виробництва — це як чашка Петрі для потужних вірусів. «Унаслідок відбору конкретних генів (таких бажаних характеристик, як велика грудинка в курей) свійські тварини стали майже ідентичними на генному рівні», — пояснює Сігал Семюел з видання Vox.

Це означає, що вірус із легкістю передається від однієї тварини до іншої, не стикаючись з жодними варіантами гена, які могли б його зупинити. Увірвавшись в отару чи стадо, цей вірус може стати ще більш небезпечним⁵⁸.

Відсутність генетичного розмаїття знищує «імунологічні протипожежні бар'єри». Семюел цитує біолога Роба Воллеса: «Агропромислові ферми — це найкращий спосіб добору найнебезпечніших патогенних мікроорганізмів»⁵⁹.

Імовірно, епідемія свинячого грипу H1N1 2009 року бере початок на свинофермах Північної Америки⁶⁰, а сліди численних різновидів пташиного грипу знайшли на птахофермах Східної Азії⁶¹. Крім того, агропромислові ферми — це епіцентр нових бактерій, що отримали опір (резистентність) до антибіотиків. На багатьох фермах тварин годують антибіотиками, здатними вбивати більшість бактерій. Але ті бактерії, що виживають, стають ще потужнішими. Роберт Лоуренс, професор Університету Джонса Гопкінса, називає бактерії, що

мають резистентність до антибіотиків, «найбільшою загрозою агропромислових ферм для людства»⁶². За даними Центрів з контролю та профілактики захворювань, щороку близько 2,8 мільйона американців хворіє унаслідок впливу антибіотикорезистентних бактерій⁶³; 35 000 з них помирає. Для розуміння — це одна людина що п'ятнадцять хвилин⁶⁴. У всьому світі помирає 700 000 осіб на рік⁶⁵. І попри це рік у рік споживання м'яса зростає.

Спокушання долі

Дивно, що Америка не засвоїла цього уроку: наслідки поспішного не прогнозованого розвитку можуть бути негативними. Зрештою, цій країні довелося зіткнутися з кількома такими уроками, зокрема з «Пиловим казаном»^{*} у 1930-ті, який став найгіршою екологічною катастрофою в історії Північної Америки. Ця подія глибоко закарбувалася в уяві американців, її змальовували в романах і зображали у фільмах. Гірка оповідь про зневірених «мігрантів пилового казана» лежить в основі роману «Грона гніву» Джона Стайнбека, у якому описано скрутне становище людей, котрих можна назвати першими кліматичними біженцями Америки. А ще це історія про дії людини, які спричинили протидію природи.

Великі рівнини — це напівпосушлива зона на схід від Скелястих гір і на захід від річки Міссісіпі. На цих землях сильний вітер — буденне явище, часом його сила жахає. Упродовж століть, якщо не тисячоліть, природа забезпечувала місцевість від проблем за допомогою трави, яка тримала верхній шар ґрунту там, де він має бути. Та наприкінці XIX століття першопрохідці почали просуватися на захід, спокусившись обіцянками родючої землі для сільськогосподарських угідь, і зорали прерії, перетворивши трав'яні рівнини на пшеничні поля⁶⁶. Фермери вирубали дерева, які захищали від вітру, і перекопували землю, аж поки в ній більше не лишилося трави, а верхній шар ґрунту став тонким і сипучим, заледве прикриваючи тверду землю.

* «Пиловий казан» (Dust Bowl) — також відомий як «брудні тридцять» — період сильних пилових бур у 1930 роках, що завдали серйозної шкоди екології та сільському господарству США і канадських прерій. — *Прим. пер.*

А потім прийшла негода. З 1930 року цей регіон постраждав від чотирьох хвиль посухи. За посухою прийшли вітри — несамовиті буревії, які з небаченою силою підіймали в повітря весь верхній прошарок ґрунту і здіймали пилові бурі, від яких чорніло небо. До 1934 року вітри здули верхній шар ґрунту на 405 тисячах квадратних кілометрів землі⁶⁷. Спека тільки примножила страждання — 1934 рік став у Сполучених Штатах рекордно спекотним і його показники перевершив лише 1998 рік⁶⁸. Тисячі людей померли, мільйони рятувалися втечею⁶⁹. На тих фермерів, які залишилися, чекало десятиліття злиднів.

Ми так само спокушаємо долю майже щодня. Зміна клімату — це неозора тема, яка заслуговує на окрему книжку і окреме застереження. А якщо коротко, то сьогодні ми бачимо її наслідки мало не в кожній складовій природного середовища. Тропіки розширили свої межі, що, своєю чергою, створює сприятливіші умови для захворювань. Також вона перетворює дедалі більше землі на пустелю — за підрахунками ООН, двадцять три гектари на хвилину⁷⁰. У 2010 році Люк Ньякадья, який очолював ініціативу ООН з протистояння опустелюванню, назвав його «найбільшим екологічним викликом нашої доби»⁷¹ і застеріг: «Від вимирання нас відділяють тільки верхні 20 сантиметрів ґрунту». 38 % поверхні землі перебуває під загрозою опустелювання, причому до певної міри її зумовлює не так глобальна зміна клімату, як чинник, якому легше запобігти: надмірний видобуток ґрунтових вод⁷². Одним з найважливіших джерел води є водоносний горизонт Огаллала, який простягається на півпосушливою територією Південної Дакоти, Небраски, Канзасу, Оклахоми й Техасу та постачає близько третини ґрунтових вод, які на американських фермах використовують для поливу⁷³. Цю криницю, яка здається бездонною, так швидко спустошують агропромислові підприємства, що менш ніж за п'ятдесят років вона може всохнути на 70 %⁷⁴. Якби цей водоносний горизонт всох, для його наповнення знадобилося б 6000 років злив⁷⁵.

Можливо, ви скажете, що нічого нового в цьому немає. Люди впливають на природні процеси, відколи вони навчилися видобувати вогонь. Темп змін почав прискорюватися з винайденням колеса, плуга і особливо парового двигуна. Однак найбільше він зріс у ХХ столітті й за останні кілька десятиліть. З 1900 року кількість

населення планети зросла у п'ятеро, а середня тривалість життя збільшилася удвічі. Збільшення тривалості життя «виходить за межі природного добору», пояснив Джошуа Ледерберг — біолог, який у тридцять три роки отримав Нобелівську премію за роботу в царині бактеріальної генетики. У блискучій і зловісній доповіді на конференції з вірусології, яка відбулася 1989 року у Вашингтоні, учений наголосив, що ми настільки змінили свою біологічну траєкторію, що сучасна людина — це «штучно створений вид»⁷⁶.

Тривалий економічний і науковий розвиток людини Ледерберг назвав «найбільшою загрозою кожному другому виду рослин чи тварин, адже ми їх виштовхуємо, виборюючи *Lebensraum** для себе». «За винятком кількох хижаків, — додав він, — *Homo sapiens* панує неподільно». Але він звернув увагу на те, що в нас є один справжній суперник — вірус, і врешті-решт він може перемогти. «Багатьом людям складно прийняти той факт, що природа зовсім не бажає нам добра; що не кажить, а її не надто цікавить добробут людини порівняно з іншими видами». Ледерберг нагадав слухачам про долю кроликів в Австралії у 1950-ті роки, коли задля контролю популяції їх заразили вірусом міксоми. Зрештою у кроликів сформувався стадний імунітет, але тільки після того, як цей вірус знищив понад 99 % інфікованих тварин під час перших спалахів⁷⁷. Свою промову він завершив похмурою картиною:

Я маю сумнів, що людство зможе вижити, якщо від нього залишиться кілька відсотків. Чи рівень його культури буде вищим за рівень культури кроликів? А якщо нас залишиться так мало, чи будемо ми гідними конкурентами кенгуру?

А якщо цього замало, не забувайте, що ми згадали лише про небезпеку природної протидії на діяльність людини — від пандемій до глобального потепління. Чи можуть люди використовувати захворювання як зброю? Історія знає кілька таких випадків. У своїй книжці «Безодня» науковець Тобі Орд згадує про те, що вже 1320 року до н. е. овець, інфікованих бактеріальним захворюванням туляремією, водили поміж

* *Lebensraum* (нім.) — життєвий простір. — *Прим. пер.*

царствами Малої Азії⁷⁸. За наших часів у Радянському Союзі була ретельно продумана програма з біологічної зброї (на момент її розквіту над нею працювали 9000 науковців), яка могла перетворити на зброю все — від віспи до сибірської виразки⁷⁹. З огляду на розвиток біології і технологічних можливостей сьогодні створення смертельно небезпечних патогенних мікроорганізмів потребує незначних грошових вкладень і кількох досвідчених науковців.

Я завжди вважав, що біотероризм становить для нас найбільшу небезпеку, якій ми не приділяємо належної уваги. Після 11 вересня Сполучені Штати почали докладати значних зусиль для зупинки поширення ядерної зброї. США розв'язали війну в Іраку насамперед для того, щоб зупинити ймовірну ядерну програму цієї країни; з тієї самої причини вони погрожували війною Ірану і Північній Кореї. Непоширення ядерної зброї й досі стоїть на першому місці в порядку денному США; на міжнародній арені цю зброю підпорядковано цілій низці угод про контроль над озброєннями. Однак ядерну зброю складно виробити й відносно легко виявити. Розроблення біологічної зброї — значно більш практичний процес: її можна дешево і таємно виробляти в малих лабораторіях з дуже обмеженим бюджетом. Водночас масштаб її впливу важко досягнути: показник смертності від рукотворних патогенних мікроорганізмів може налічувати мільйони осіб, якщо не більше. Однак цій небезпеці бракує належної уваги. Головний міжнародний форум з її запобігання — Конвенція про біологічну зброю — це несвоєчасна відповідь. Як зауважив Орд, «глобальна конвенція, яка має захищати людство, — це всього четверо співробітників, а її бюджет не дотягує й до середнього “Макдональдза”»⁸⁰.